

HURUFİLİKTE ZAMAN VE KLASİK TÜRK ŞİİRİNE YANSIMALARI

Time in Hurufism and Its Reflections on Classical Turkish Poetry

Dr. Murat ASLAN

Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Van, Türkiye.
murataslan@yyu.edu.tr

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş/Received
02.10.2024

Kabul/Accepted
25.12.2024

Sayfa/ Page
139-157

Öz

Doğumdan ölüme doğru ilerleyen yaşam, insanları zaman konusunda düşünmek zorunda bırakmıştır. Bundan dolayı ilkel dönemlerden günümüze dek zamana dair çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşler özellikle din ve felsefe disiplinlerine ait olmuştur. Zamanın var olup olmadığı en temel sorundur. Zamanın varlığı kabul edildiğinde bunun nesnel mi öznel mi olduğu veya zamanın dairesel mi yoksa doğrusal olarak mı ilerlediği şeklindeki sorular dikkat çekmektedir. Antik Yunan'dan başlayarak çoğunlukla felsefe alanında tartışılan bu problemler dinî alanda sorgulanamaz bir dogma olarak kabul edilirler. İslamiyet'e göre Allah kâinatı belirli bir zamanda yaratmıştır ve belirli bir zamanda yok edecektir. Bu nedenle İslam'a göre zaman doğrusal bir şekilde ilerler. 14. asırda ortaya çıkan bir İslam yorumu olan Hurufilik, Arap ve Fars alfabesindeki harflerden oluşan bir evren tasavvur etmiştir. Bu düşünceye göre Allah'ın bizzat kendisi harflerin tamamıdır ve her şey harflerle yaratılmıştır. Yalnızca insanı harflerin tamamını kullanarak yaratan Allah, onu kendisine halife seçmiştir. Bundan ötürü her şey insanın bir parçasıdır. Zaman da yaratılan bir unsurdur. Demek ki zaman insanın ve Allah'ın bir parçasıdır. Zamana dair bu düşünceler, Hurufî Türk şairleri tarafından şiirlere konu edilmiştir. Bu çalışmada Nesîmî, Refî'î, Muhîtî, Misâlî ve Arşî'nin eserleri örneğinde Hurufiliğin zaman anlayışının klasik Türk şiirine nasıl yansıdığı araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hurufilik, Fazlullah Esterâbâdî, zaman felsefesi, Hurufî Türk şairleri.

Abstract

Life progressing from birth to death has forced people to think about time. For this reason, various views on time have been put forward from primitive times to the present day. The most fundamental question is whether time exists or not. When it is accepted that time exists, secondary problems arise as to whether it is objective or subjective, or whether time progresses circularly or linearly. According to Islam, Allah created the universe at a certain time and will destroy it at a certain time. Therefore, according to Islam, time progresses linearly. Hurufism envisioned a universe consisting of letters in the Arabic and Persian alphabets. According to this idea, God Himself is all letters and everything created was created with letters. Only God, who created man using all letters, chose him as his caliph. Therefore, everything is a part of man. Time is also a created element. So, time is a part of man and God. These thoughts about time were used as the subject of poems by Hurufi Turkish poets. In this study, it will be investigated how Hurufism's understanding of time is reflected in classical Turkish poetry, in the example of Nesimi, Refii, Muhiti, Misali and Arshi's poems.

Keywords: Hurufism, Fazlullah Esterabadi, philosophy of time, Hurufi Turkish poets.

Atıf/Citation: Aslan, M. (2024). Hurufilikte zaman ve klasik türk şiirine yansımaları. *International Journal of Filologia*. ISSN: 2667-7318 7(12), 139-157.

Giriş

Ayın dünya etrafındaki hareketi, dünyanın kendi eksenini etrafında dönüştürmesi ve güneş çevresinde seyretmesi zamanı oluşturan temel sebeplerdendir. İnsanlık tarihi boyunca zamanı ölçmek üzere çeşitli saatler kullanılmış, farklı sistemlerde takvimler oluşturulmuştur. Hayatı kolaylaştıracak bu uygulamalar her ne kadar zamanı işlevsel bir biçimde ölçmeye yarasa da onun ne olduğunu ortaya koyacak kesin bilgiyi vermemektedir. Modern döneme dek zaman genelde felsefe alanında tartışılmıştır. Dinî inanışlar da zamanı kendi inanç sistemleri dâhilinde bir öğreti olarak sunmuşlardır. Modern bilimsel bulgular ışığında bilim adamları zamana dair bazı teoriler öne sürseler de henüz bunu kesin olarak kanıtlayacak verilerden yoksundurlar. Bu nedenle zaman olgusunun bir süre daha ontoloji felsefesi içerisinde tartışılacağı ve bu sayede filozofların bilim adamlarına fikir vereceği açıktır.

Zamanın var olup olmadığı, eğer varsa bilinebilirliği ve ölçülebilirliği zaman felsefesinin temel problemleridir (Saraçoğlu, 2018, s. 12). Antik Yunan filozoflarından Platon'a dek zaman konusunda onun var olup olmadığı sorunu üzerinde durulur. Herakleitos her şeyin değişim içerisinde olduğunu söyleyerek zamanın ve mekânın varlık üzerindeki etkisine dikkat çeker. Parmenides ise zamanın bir yanılsama olduğunu, varlıkların zamandan bağımsız olarak var olduklarını iddia eder. Zenon, hocası Parmenides'in iddialarını kanıtlamak amacıyla bazı paradokslar öne sürer (Karaköse, 2021, s. 80-81). Platon'a göre zaman bir yanılsamadır ve döngüsel olarak ilerler. Yani zaman, başlangıcı ve sonu olmayan bir süreçtir. Aristoteles'in de zaman konusunda Platon gibi düşündüğü görülür (Tunç, 2018, s. 6). Augustinus ve Hegel gibi filozoflar ise zamanın doğrusal olup bir başlangıcının ve sonunun bulunduğunu öne sürer. Augustinus zaman ve evrenin Tanrı tarafından aynı anda yaratıldığını ve zaman algısının yalnızca insanın zihninde bulunduğunu ancak reel dünyada zamanın var olmadığını düşünür. Belirli bir zamanda yaratılıp belirli bir zamanda yok olacak evrenin doğrusal bir zamana bağlı olması zorunluluktur. Hegel ise tarihsel sürecin diyalektik bir biçimde, daima iyiye doğru ilerlediğini ve bu nedenle zamanın doğrusal olması gerektiğini anlatır (Tunç, 2018, s. 7). 20. asrın önde gelen filozoflarından Heidegger insanın dünyaya geldiği andan itibaren ölüme doğru yol aldığını ve böylece hayatın zamanla sınırlandırıldığını söyler. Bundan dolayı insan tarafından varlığın anlamı zamansal olarak algılanır. İnsanın zaman algısı, ölümün var olması sebebiyledir (Fidan, 2018, s. 30-31).

Bilim adamlarından Newton, öznel algıdan bağımsız olarak, evrensel ve mutlak zamanın matematiğe dayanıp düzenli bir şekilde aktığını ifade eder (Aksüt, 2020, s. 1193). Descartes ve Locke gibi filozoflar Newton'ın mutlak zaman anlayışından etkilenip bu düşüncüyü kendi felsefelerinde kullanmışlardır. Leibniz, Spinoza, Hume ve Berkeley ise zamanın mutlak değil ilişkisel olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre zaman tek başına bir varlık olmayıp öznenin madde ile ilişkisinden doğan bir algıdır (Oktav ve Taslaman, 2017, s. 722-723). Poincare gerçek zamanın var olmadığını, zamanı ölçmek için yapılan uygulamaların uzlaşmaya dayandığını ve yalnızca kullanışlı olduklarını öne sürer. Einstein evrensel zamanın var olduğunu kabul etmez. Ona göre uzay ve zaman bükülebilir bir yapıdadır. Nesnel değildir, görelidir. Bundan dolayı zaman algısı, gözlemcinin hareketine göredir (Aksüt, 2020, s. 1193). John Ellis McTaggart, analitik felsefenin zaman konusunu inceleyemeyeceğini çünkü bu konuya dair henüz kesin bir bilginin bulunmadığını söyler. Bu nedenle zamanı kesin bilgilere dayanarak açıklayacak bir sistem bulunana kadar zamanın reddedilmesi gerekmektedir (Oktav ve Taslaman, 2017, s. 739).

Dinî alanda zaman tıpkı Antik Yunan felsefesinde olduğu gibi iki şekilde algılanır. Reenkarnasyona inanan bazı Doğu dinleri döngüsel zaman anlayışına sahiptir. Çin'in önde gelen dinî-felsefî sistemlerinden Taoçuluk, söz konusu dinlerden biridir. Chuang Tzu şöyle söyler:

Doğum bir başlangıç değildir, ölüm son değildir. Sınırsız bir varoluş vardır. Başlangıç noktası olmayan bir süreklilik vardır. Sınırsız varoluş uzamdır. Başlangıç noktası olmayan bir süreklilik

zamandır. Doğum var, ölüm var, dışarı çıkma, içeri girme var. Göğün ana kapısı kişinin onların kalıplarını görmeksizin içeriden dışarıya, dışarıdan içeriye geçmesini sağlar.” (2012, s. 248).

Konfüçyüsçüler de zamanı sonsuz olarak kabul eden Çin menşeli bir dinî-felsefî sistemdir (Needham, 2000, s. 20). Hinduizm, zahirin gelip geçici olmasına rağmen özün asla yok olmayacağını öne sürerek zamanı ve zaman-dışını tek bir noktada birleştirir. Böylece başlangıcı ve sonu olmayan bir zamana vurgu yapar. Hindu kutsal metinlerinden *Bhagavad-gita*'da bu konu şöyle açıklanır:

Görünen varlıklar gelip geçici
Varlıkların içindeki öz, kalıcı
Öncesiz sonrasız, yok olmaz, ölmez
Gör bunu! Savaş, ey soylu savaşçı
Onun öldürdüğünü düşünenler
Ya da onun öleceğini sananlar
Gerçeği daha görememişlerdir
Çünkü o öldürmez, öldürülemez
Doğmadı o ve bir gün ölmeyecek
Var olmadı o ve yok olmayacak
Öncesiz sonrasız, ölümsüz kalacak
Bir kişi öldürülünce o ölmez
Onun hiçbir zaman değişmediğini
Doğmadığını, ölmediğini anlayan
Öldürebilir, öldürülebilir mi

Arcuna, ölür mü hiç böyle bir can (*Bhagavad-gita tanrının şarkısı*, 2001, s. 63-64)

Musevilik, Hristiyanlık ve İslam ise dünyanın Tanrı tarafından yaratıldığını ve kıyametin geleceğini öğretir. Söz konusu üç din, kendilerini tarihsel bir arka plan üzerinde konumlandırır. Bundan dolayı bu dinlerde zaman doğrusal olarak algılanır.

Kur'an'a göre Allah kâinatı belirli bir zamanda yaratmıştır, belirli bir zaman sonra ise kıyamet kopacaktır. Dolayısıyla dünya hayatı için zaman doğrusal olarak ilerlemektedir: “Biz, gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak ve ancak hak ve adalet temelinde yarattık. Kıyamet de mutlaka gelecektir. Sen şimdi güzel olan hoşgörü yolunu tut.” (Hicr 15/85). Kıyametten sonra başlayacak olan ahiret hayatı, dünya hayatının doğrusal zamanını döngüsel hâle getirir. Dünya hayatındayken ölümden sonra dirilmek mümkün değildir ancak ahirette Allah ölüleri diriltecektir: “O ölüden diriye, diriden de ölüyü çıkarıyor ve yeryüzünü ölümünün ardından canlandırıyor. İşte siz de böyle (diriltip) çıkarılacaksınız.” (Rum 30/19). Dünya hayatında her şeyin bir başı ve bir de sonu vardır ancak ahiret ebedilik yurdudur. Orada dünya hayatında olduğu gibi doğum ve ölüm yoktur. Orada bulunanlar ebediyen yaşayacaklardır. Allah'ın diledikleri hariç olmak üzere cehennemde ve cennette bulunanlar oralarda ebediyen kalacaklardır:

O gün geldiğinde Allah'ın izni olmadan hiç kimse konuşamaz. Onlardan kimi bedbahttır, kimi mutlu! Bedbaht olanlar ateştedirler, orada onlar her nefeste acıdan inleyip feryat ederler. Rabb'inin dilediği hariç, onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Rabb'in gerçekten istediğini yapar. Mutlu olanlara gelince onlar da cennettedirler. Rabbi'nin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar da orada kesintisiz bir lütuf olarak ebedî kalacaklardır. (Hûd, 11/105-108)

Bu durumda *Kur'an*'ın iki farklı zaman anlayışını birleştirdiği görülür. Dünya hayatı için doğrusal bir zaman geçerli iken bu durum ahirette döngüsel zamana evrilir. Dünya hayatı geçici iken ahiret

sonsuzdur. Yine de dünya hayatı ile ahiret hayatı arasında doğrusal bir sıra söz konusudur. Ahiret, dünya hayatını takip eder. Dünya hayatı bitince artık tekrar bu hayata dönmek imkânsızdır. Bir kez öldükten sonra dünya hayatı için dirilmek mümkün değildir. Artık dirilecek yer yalnızca ebedi ahiret hayatıdır. Bu husus *Kur'an*'da şöyle anlatılır:

Helâk ettiğimiz bir belde için artık dönüş imkânsızdır; onlar geri dönemeyeceklerdir. (Enbiyâ 21/95)

Nihayet onlardan birine ölüm gelip çatınca, “Rabb'im! Beni geri gönder de, geride bıraktığım dünyada iyi işler yapayım” der. Hayır! Onun söylediği bu söz boş laftan ibarettir. Önlerinde, yeniden diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır. (Mü'minûn 23/99-100)

O hâlde *Kur'an*, dünya hayatı ile ahiret hayatı için farklı zaman anlayışlarından bahsetse de dünya ve ahiret birlikte ele alındığında doğrusal zaman anlayışının öne çıktığı görülür.

İslam düşüncesinde de zamana dair çeşitli yorumlar yapılmıştır. Kindî'ye göre zaman âlemin yaratılmasıyla başlar ve âlemin son bulmasıyla biter. Bu nedenle sonsuzluk mümkün değildir. Bölünemeyen ve sürekli olan zaman, geçmişten geleceğe doğru gider yani doğrusaldır. İbn Sina'ya göre zaman, hareketle ve mekânla bağlantılı olarak var olur. Bundan dolayı zaman önce ve sonra şeklinde sıralanan hareketin ölçüsüdür. Bir başka ifadeyle İbn Sina'ya göre zaman doğrusal olarak ilerler. Allah ve âlem arasındaki ilişki ise zaman dışıdır. Bu nedenle ilahi boyutta doğrusal zaman geçerli değildir. Gazali'ye göre evren, Allah tarafından ezelde değil sonradan yaratılmıştır. Zaman da yaratılan bir unsur olup sonsuz değildir. İbn Rüşd zaman ile hareketlilik arasında bir paralellik olduğunu savunur. Âlem, daima hareket mahalli olacaktır. Bundan dolayı zaman ve evren sonsuzdur. İbn Tufeyl'e göre zaman, âlem ile birlikte var olur. Âlemden evvel zamanın olduğu düşünülemez. Fahreddin Razi, zamanın açık seçik bilinebileceğini öne sürer. Bu konuda herhangi bir delile ihtiyaç yoktur. Hem halk hem de âlimler zamanın var olduğunu bilmektedirler (Güngör, 2024, s. 32-44).

14. yüzyılda ortaya çıkan Hurufilik batını bir İslam yorumudur. Her şeyin Arap alfabesinin yirmi sekiz ve Fars alfabesinin otuz iki harfiyle yaratıldığını söyleyen bu öğretiyeye göre Allah da harflerden başkası değildir. Hurufilik oldukça orijinal bir zaman anlayışına sahiptir. Bu düşünceye göre yaratılmış olan zaman, harflerden ibarettir. Böylece Hurufilik, görünür âlemin arkasında otuz iki harften ibaret olan asıl âlemi müşahade etmenin önemine ve gereğine dikkat çeker. Zaman harften ibaret olunca Allah, insan ve zaman arasında ayrılık ortadan kalkar. Vahdet-i vücudun farklı bir yorumu olan Hurufilik, doğal olarak İslamiyet'in doğrusal zaman anlayışına inanır ancak bu olgu yalnızca görünürdedir. Hakikatte zaman geçmez çünkü otuz iki ilahi harfe sahip olan Allah ve insan zamanın dışındadır. Böylece Hurufilik, İslam kültürü tarihinde zamana dair oldukça farklı bir yoruma sahip inaniş olarak yer alır (Usluer, 2012).

Hurufilerin bir kısmı, bu düşüncenin kurucusu olan Fazlullah Esterâbâdî'nin (ö. 796/1394) Timurlular tarafından idam edilmesinden sonra Anadolu'ya geçmişlerdir. Zamanla Anadolu'da Hurufilik öğretisine dair Türkçe eserler kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları klasik Türk şiiri çerçevesinde değerlendirilen mesneviler ve divanlardır. Hurufî şairler tarafından kaleme alınan bu eserler tabii olarak Hurufilikten izler taşır (Ballı, 2010, s. 167-169; Bilgin, 2007, s. 3-4; Usluer, 2009, s. 66-106).

Her edebî eser belirli bir zamana dairdir. Bundan dolayı eser tahlillerinde zamanın tespiti önemli bir husustur. Zamandan bağımsız olarak eseri anlamaya çalışmak yanlış yorumlarda bulunmanın yanında eserin anlaşılmasını büsbütün engelleyebilir.

Fazlullah Esterâbâdî'nin Hurufilik öğretisine dair *Câvidânnâme* adlı eserini kendi düşünce ve inançlarına temel alan Hurufî şairlerin eserlerinde Hurufiliğin zaman anlayışının bulunduğu açıktır.

Bu çalışmada öncelikle Hurufiliğin nasıl bir düşünce-inanç olduğu anlatılacak, ardından ana kaynaklardan hareketle bu düşüncede zamanın nasıl ele alındığından bahsedilecektir. İkinci olarak,

Hurufî olmasıyla bilinen İmâdeddin Nesîmî (ö. 1408'den önce), Refî'î (ö. 811/1409'dan sonra), Muhîtî (ö. 1030/1620'den önce), Misâli (ö. 985/1577) ve Arşî'nin (ö. 1030/1620) şiirlerine Hurufiliğin zaman anlayışının nasıl yansıdığı incelenecektir. Böylece felsefî-mistik bir düşünce olan Hurufiliğin zaman kavramı bakımından klasik Türk şiirine hangi ölçüde ve nasıl etkide bulunduğu ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. HURUFİLİK

Hurufilik 14. asrın sonlarına doğru İrân'da Fazlullah Esterâbâdî tarafından kurulan bir İslami anlayıştır (Aksu, 1995, s. 277-279; Aksu, 1998, s. 408). Fatih Usluer tarafından felsefî-mistik bir akım olarak değerlendirilen Hurufilik (2009, s. 107) varlığın merkezine Arap alfabesinin yirmi sekiz ve Fars alfabesinin otuz iki harfini alır. Allah, inanç esasları, ibadetler, zaman, mekân, insan ve diğer varlıklar ile söz konusu harfler arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak Hurufilerin temel amacıdır. Böylece, yaratılmışlardan yaratana ulaşmak hedeflenir. Varlıkta yirmi sekiz ve otuz iki harfin işaretlerini müşahade etmek bizzat yirmi sekiz ve otuz iki harf olan Allah'ı görmenin esas yoludur. Bundan dolayı Hurufiler tarafından kaleme alınan metinler genel olarak varlıktaki harfleri ortaya çıkarmak ve varlık ile harf arasındaki ilişkiyi tespit etmek hususunda yoğunlaşır.

Çeşitli Hurufî müellifler tarafından yazılan eserlerin genel olarak *Câvidânnâme*'yi örnek aldıkları görülür. Bu nedenle Fazlullah Esterâbâdî tarafından kaleme alınan *Câvidânnâme*'yi Hurufiliğin temel eseri olarak değerlendirmek mümkündür (Ballı, 2010, s. 44). Eser, *Kur'an*'ın tevil edilmesi temeline dayanır (Usluer, 2012, s. 31). Sünnî İslam anlayışı tarafından "Sözü çevirme, söze ayrı mânâ vermeye kalkışma, *Kur'an-ı Kerim*'e sarâhatten hariç mana verme." şeklinde tanımlanan tevil (Develioğlu, 2016, s. 1285), Abdülbaki Gölpınarlı tarafından batnilere ait bir metot olarak kabul edilir (1989, s. 17-18) ancak Fazlullah Esterâbâdî ve takipçilerine göre İslam'ı anlamının temel aracıdır (Usluer, 2012, s. 529; Usluer, 2011, s. 136). Dolayısıyla tevil, dini idrak etmek için zorunlu bir yöntemdir (Alparslan, 1967, s. 62). Böylece Hurufilik düşüncesi *Kur'an*'ın tevil edilmesi temelinde yükselir ve Hurufiler tarafından "ilm-i tevil" olarak adlandırılır (Usluer, 2012, s. 31).

Belirli bir tertipten yoksun olan *Câvidânnâme* konu bakımından dağınık bir hâledir. Tevil edilen asıl eser *Kur'an* olsa da bunun yanında kutsi hadislerin, hadislerin, *İncil*'in ve *Tevrat*'ın da tevil edildiği görülür. Hurufî mukattaa gibi *Kur'an*'da açık olmayan ve İslam âlimleri tarafından kesin sonuca ulaştırılmayan bazı hususlar Esterâbâdî tarafından çözüme kavuşturulur. Esterâbâdî'nin yorum yöntemi daha çok unsurlar ile Arap ve Fars alfabesindeki harflerin sayısı arasındaki ilişkiye dayanır. Bu ilişkiyi açığa çıkarmak isteyen müellif genellikle harflerin sayısı ile unsurların sayısını olduğu gibi kullansa da bazen kabz ve bast usulü, ebcet hesabı, elde edilen sonucu anasır-ı erbaadan dolayı dört ile ya da varlığın altı yönünden dolayı altı ile çarpma, varlıkların kendisi ile beraber buldukları yeri de göz önünde bulundurarak elde edilen sayıyı iki katına çıkarma gibi yöntemlere başvurur (Ünver, 2003, s. 115-116). Bazen de gördüğü sahil rüyalarından faydalanır (Tökel, 2015, s. 92; Usluer, 2011, s. 137-140; Alparslan, 1967, s. 4).

Hurufilik, Sünniliğe ve Şiiliğe karşıdır (Kahraman, 1989, s. 138 / Arşî, G. 63/1; Çamuroğlu, 1992, s. 32) ancak her iki mezhebe ait bazı özellikleri içerisinde barındırır (Ballı, 2012, s. 381; Usluer, 2019b, s. 148). Mesela Hurufiler tevil ilminin Hz. Ali'den kaynaklandığını ve on iki imam vasıtasıyla Fazlullah Esterâbâdî'ye ulaştığını düşündükleri için söz konusu kişilere büyük önem verirler (Usluer, 2010). Fazlullah Esterâbâdî hem Mesih hem Mehdi olarak kabul edildiği için (Gölpınarlı, 1989, s. 20) Hurufiler Mehdi ve Mesihçi bir fırkadır (Ballı, 2010, s. 156). Allah'ı ilahi harfleri müşahade etmek suretiyle görmenin gereğine inandıklarından dolayı tasavvufa karşı mesafelidirler (Gölpınarlı, 1989, s. 20; Haksever, 2020, s. 21-22) ancak ilahi harflerin birliğini ve Allah dâhil olmak üzere her şeyin ilahi harflerden ibaret olduğunu düşündükleri için vahdet anlayışını benimserler (Aslan, 2023, s. 193).

Hurufilik düşüncesinin en çok insanın ilahi konumu üzerinde durduğunu söylemek mümkündür. Buna dair teviller; ilahi harfler, Allah ve insan arasındaki paralelliklere dikkat çekilerek sunulur. Bu konudaki ilk zorluklardan biri Arap ve Fars alfabesinin harf sayılarındaki farklılıktır. Hurufilikte Arap alfabesinin yirmi sekiz harfi ile Fars alfabesinin otuz iki harfi arasındaki paralellik *Kur'an*'ın yazımında kullanılan lamelif (ل) harfinin Arap alfabesinde bulunmayıp Fars alfabesine özgü olan pe (پ), çe (چ), je (ج) ve gef (گ) harflerine karşılık geldiği söylenerek sağlanır (Usluer, 2009, s. 191). Allah'ın Âdem'i kendi suretinde yarattığına dair kutsi hadisi temel alan bu yaklaşım, Bakara suresinin 31. ayetini (Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra bunları meleklere gösterip "Sözünüzde doğru iseniz şunların isimlerini bana söyleyin." dedi.) Allah'ın ilahi hatlar vasıtasıyla Hz. Âdem'in yüzünde tecelli etmesi olarak yorumlar (Usluer, 2012, s. 59). *Câvidânnâme*'de birbirinden farklı pek çok ilahi hatlardan bahsedilse de öne çıkanlar insanın yüzünde bulunan ümmî ve ebî hatlardır. Ümmî hatlar doğuştan gelip hem erkekte hem kadında bulunur. Bunlar bir saç, iki kaş ve dört kirpikten ibarettir. Ebî hatlar ise babadan gelen hatlar olup yalnızca erkeklerde bulunur. Bunlar iki sakal, iki bıyık, iki burun içi kılı ve bir anfekadır. Yedi adet ümmî hat, her bir hattın anasır-ı erbaaya göre dört unsurdan oluşması dolayısıyla dört ile çarpılır ve Arap alfabesindeki harflerin toplam sayısı olan yirmi sekize ulaşılır. Bir başka hesaba göre ümmî ve ebî hatların toplamı on dördür. On dört hat on dört mahalde bulunur. Bu hatların mahalleriyle toplamı ise yirmi sekiz eder (Gölpınarlı, 1989, s. 18; Usluer, 2009, s. 147-148). Bu durumda hatlar, yalnızca Arap alfabesinin harflerine işaret etmektedir. Oysa Hurufiliğe göre mümkün olan seslerin/harflerin tümü Fars alfabesindeki harflerin sayısı kadardır (Usluer, 2012, s. 84-85). Allah Hz. Âdem'e otuz iki harfin tamamını öğretmiştir. Bundan dolayı Hz. Âdem otuz iki harf ile konuşur (Usluer, 2012, s. 59). Hz. Muhammed yirmi sekiz harfle konuşur ancak onun dilinde bulunmayan dört harf lamelif (ل) harfinde gizlenmiştir (Usluer, 2009, s. 191). Ümmî ve ebî hatların işaret ettiği yirmi sekiz harften otuz iki harfe yükselmenin yolu, yüzü dikey olarak iki eşit parçaya bölen istiva hattının çekilmesidir (Usluer, 2009, s. 286). *Kur'an*'da Allah'ın arşa istiva ettiğinin söylenmesi (Tâhâ 20/5) bu sırta işaret eder çünkü Allah'ın istiva ettiği arş insanın yüzünden başkası değildir (Usluer, 2012, s. 39-40). Hz. Musa'nın Kızıldeniz'i ikiye yarması, Hz. Muhammed'in şakk-ı kamer mucizesi göstermesi, çekirdek ve yaprak gibi unsurlarda dikey bir çizginin bulunması istiva hattına işaret eder. Yüzden istiva hattı geçince ümmî hatlardan saç ikiye bölünür ve böylece ümmî hatların sayısı sekize çıkar. Sekizin dörtle çarpımı ise otuz ikiye ulaştırır. Ümmî ve ebî hatların beraber değerlendirildiği durumda ise istiva hattı saç ve anfeke hatlarını ikiye ayırır. Bu durumda hem ümmî hem de ebî hatların sayısı sekize yükselir. Bunların toplamı on altı eder. On altı hat on altı mahalle toplanınca otuz iki sayısı elde edilir (Usluer, 2012, s. 62). Bu yorum Fars alfabesini ezeli hakikatın yani İslam'ın alfabeti hâline getirir. Gölpınarlı, Fazlullah Esterâbâdî'nin bu tevilini onun milliyetçi eğilimlerine bağlar (1989, s. 22). O hâlde otuz iki harfli Fars alfabeti, Hurufiliğin dayandığı temel alfabe olup teviller buna göre yapılır. Otuz iki sayısı ise Hurufilik düşüncesi bağlamında en önemli sayıdır. Bu sebeple pek çok Hurufi eserinde otuz ikinin zikredildiği ve bu sayıya dair yukarıda anlatılan hususlar temelinde yorumlar yapıldığı görülmektedir.

Genel olarak bakıldığında Hurufilik, kâinatı harflerden ibaret bir olgu olarak tasavvur etmesiyle İslam kültüründe orijinal bir düşünce olarak belirir. Her şeyin aslını Arap alfabesinin yirmi sekiz ve Fars alfabesinin otuz iki harfinde arayıp bunun kanıtlarını açık bir şekilde göstermeye çalışarak kendi içerisinde tutarlı bir sitem oluşturur. *Kur'an*'ın Hz. Muhammed tarafından dahi açıklanmayan gizli yönlerini ortaya koyarak tüm hakikatleri gösterdiğini savunur. Yaratılışın sırlarını, insanın asıl manasını, Allah'ın nasıl müşahede edileceğini ve *Kur'an* ayetlerinin gerçeğini öğretir. *Kur'an*'da adı geçen peygamberlerin niçin yirmi sekiz kişiden ibaret olduğu, Fatiha suresinin yedi ayet olarak indirilmesindeki sırrın ne olduğu, namaz rekâtlarının neye göre belirlendiği, sakal ve bıyığın niçin erkekte bulunup da kadında bulunmadığı, kâinatın Allah tarafından nasıl altı günde yaratıldığı, Allah'ın arşa istiva etmesinin ne anlama geldiği, Hz. Muhammed tarafından gösterilen şakk-ı kamer

mucizesinin neye işaret ettiği gibi pek çok hususu delilleriyle açıklamaya girişir. Böylece hakiki İslam'ın ne olduğunu gösterme ve ezeli-ebedi hakikatleri öğretme görevini üstlenir.

2. HURUFİLİĞE GÖRE ZAMAN

Allah'ı ilahi harfler olarak gören ve yaratılmışları Arap alfabesinin yirmi sekiz harfi ile Fars alfabesinin otuz iki harfinin tezahürü olarak yorumlayan Hurufiliğe göre zaman, ilahi harflerle yaratılmış olup yine harften ibarettir. Fazlullah Esterâbâdî bu hakikati “Zamân kelimededen vücûd buldu.” diyerek dile getirir (Usluer, 2012, s. 473). Bakara suresinin 31. ayetini Allah'ın Hz. Âdem'e yirmi sekiz ve otuz iki ilahi harfi öğretmesi olarak yorumlayan Hurufilere göre Hz. Âdem, kâinatta mümkün olan tüm harfleri kendisinde barındıran tek varlıktır (Usluer, 2012, s. 59). Bundan dolayı o, Allah'ın halifesidir ve tıpkı Allah gibidir. Zamanın aslı kelimedir ama zaman Hz. Âdem'den farklı olarak tüm ilahi harfleri kendisinde barındırmaz. Bundan ötürü zaman, Hz. Âdem'in bir parçasıdır:

Her şeyden ne ki mahlûk olmuşdur, vücûd-ı Âdemin cüz'üdürler şöyle ki Âdem aleyhi's-selâmın hey'âtı üzerine seyr eylerler ve yedi kevkib-i seyyâre üç yüz altmış derecede seyr eyler ki üç yüz altmış, altı kez yirmi sekiz ve altı kez otuz iki olur pes Âdem ki merkez-i zemindedir ve yedi şeb u rûzun zamânı onun ve onun çeşminin hey'âtı üzerine seyr eyledi ve dâim seyr eyler f'efhem. (Usluer, 2012, s. 139)

Esterâbâdî'ye göre insanlığın babası olan Hz. Âdem'in vücut kısımları üç yüz altmış adettir. Bunun için on iki burcun derecesi üç yüz altmıştır. Bu sayı, insanda hatlar vasıtasıyla bulunan yirmi sekiz ve otuz iki ilahi harfin toplamının altı yöne göre altıyla çarpılmasına eşittir. Bir yıl da üç yüz altmış gündün meydana gelir. Bu husus, Fazlullah Esterâbâdî'ye ait olup Âmiloğlu (ö. 823/1420'den sonra) tarafından Türkçeye tercüme edilen *Arşnâme* adlı mesnevîde şu beyitlerle anlatılır:

Üç yüz altmışdur derec gökte ki var

On iki burcda buyurmuş Kirdgâr

Altı altmışdur vücûd-ı bü'l-beşer

Ancılayındur derec burc iy peser

On iki kısmet olupdur iy 'azîz

Hem otuz ikki vü yigirmi sekiz

Şöyledür kim kısım-ı 'uzv-ı bü'l-beşer

Kısmet-i Hakdur buna kılğıl nazar

Her biri otuz dereceden iy peser

Altmış olmuşdur dakîka kıl nazar

Nite taksîm-i beşerdür iy 'azîz

Hem otuz ikki vü yigirmi sekiz

Hilkat-i ten münkasem ancılayın

Şöyle oldı emr-i Rabbü'l-'âlemîn

Altı kez altmış burûcleyin iy yâr

Oldı altmış altı üsti ne ki vâr

Ol ki geldi gice gündüzde haber

Üç yüz altmış kez Hüdâ eyler nazâr (Usluer, 2014, s. 227 / Âmiloğlu, *Arşnâme* 2353-2361)

(Gökte üç yüz altmış derece vardır. Allah [bu derecelerin] on iki burçta [bulunmasını] buyurmuştur. Ey oğul! İnsanlığın babası [olan Hz. Âdem'in] vücudu üç yüz altmış [kısmıdır], dereceler ve burçlar da bunun gibidir. Ey aziz! Otuz iki, yirmi sekiz ve on iki [Hak tarafından] kısmet olmuştur. İnsanlığın babasının uzuvlarının kısımları Hakk'ın kısmetidir, buna bak. Ey oğul! Gör, [burçların] her biri otuz

derecedir. Dakika [ise] altmış olmuştur. Ey aziz! İnsanın kısımları yirmi sekiz ve otuz iki [ilahi harfe] göredir. Bedenin yaratılışı buna göre kısımlara ayrılmıştır. Âlemlerin Rabb'inin emri böyledir. Ey yar! Altta ve üstte ne varsa tıpkı altı kez altmış adet olan dereceler gibi altmış [adettir]. Haber geldi, Hüda gece gündüze üç yüz altmış kez nazar eder.)

Arşnâme'nin bir başka beytinde yine güneş, ay, burçlar ve derecelerın seyrinin yani zamanı meydana getiren unsurların, Hz. Âdem'in vücut kısımlarına göre olduğu anlatılır:

Seyr-i burc u derec ü şems ü kamer

Oldı çün kısım-ı vücüd-ı Bü'l-beşer (Usluer, 2014, s. 228 / Âmiloğlu, *Arşnâme Tercümesi* 2369)

(Burçların, derecelerın, güneşın ve ayın seyri insanlığın babasının vücudunun kısımlarına göre oldu.)

Hurufilik düşüncesi bağlamında vahdet-i vücut, Allah, insan ve zaman arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Vahdet-i vücut düşüncesini Hurufilik sisteminin merkezi hâline getiren Fazlullah Esterâbâdî, ilahi harflerin her türlü şekilden ve boyuttan münezzehtir olduğunu söyler. Harfler, zamanın da ötesinde olup Allah'ın kadim sıfatlarındandır:

Ey tâlib, otuz iki kelime-i ilâhî göresin ki ibâretdir ا و ب و ت و ث ilâ âhirihî ki cümle mücerreddir şekilden ve sûretden ve peykerden ve hey'âtdan ve tûlden ve arazdan ve umk u levnden münezzehtirler ve dahî kendi zâtında mecmûan ala's-seviyyedir ki onlara ne mâzî ve ne müstakbel ve ne hâl vardır ve Hazret-i Melik-i müteâl ve padişâh-ı lem-yezel ve lâ-yezâlin sıfat-ı kadîmidir." (Usluer, 2012, s. 66).

Harfleri nur olarak gören Hurufilik düşüncesi, ışığın bölünememesi sebebiyle ilahi harfleri tek bir hakikat olarak tasavvur eder (Usluer, 2012, s. 71; Usluer, 2009, s. 224). Bu harfler arasında ayrılık ya da farklılık yoktur. Bir harfte bulunan hakikatler diğer tüm harflerde de aynen mevcuttur (Usluer, 2012, s. 81; Usluer, 2009, s. 224). Böylece Hurufilik, vahdet-i vücut düşüncesini ilahi harfler bağlamında da açıklar. Bu konuda İmâdeddîn Nesîmî *Mukaddimetü'l-hakâyık*'ta "Cemî'-i mevcûdatun hakîkati ve mâhiyyeti nûr-ı vâhiddür ve nûr-ı vâhidde hiç ihtilâf aslâ ve kat'â yokdur." der (Usluer, 2017, s. 76). Eğer bir harfte bulunan hakikat diğer harflerde de bulunuyorsa ve Allah bizzat yirmi sekiz ile otuz iki harf ise zamanın Allah olduğu anlaşılır çünkü yukarıda da bahsedildiği üzere zamanın aslı ilahi harflerdir. Allah'ın zatını oluşturan yirmi sekiz ve otuz iki harfin tümü insanda bulunduğu için zaman aynı şekilde insanın kendisi olmaktadır. Bu düşünce *Câvidânnâme*'de Allah'ın Hz. Muhammed'e "Zamân ben olam ve sen olasın." dediğinin rivayet edilmesiyle delillendirilir (Usluer, 2012, s. 309).

Allah harftir ve kâinatı yine harflerle yaratmıştır. Zamanı meydana getiren burçlar ve feleğin dereceleri de Allah'ın sözünden başka bir şey değildir:

On iki burc üç yüz altmış derec

Kavl-i Hakdur bu söze yohdur harec

Say otuz ikki vü yigirmi sekiz

Hakk yüzi hattı gibidür iy 'azîz (Usluer, 2014, s. 192 / Âmiloğlu, *Arşnâme Tercümesi* 1854-1855)

(On iki burç [ve] üç yüz altmış derece Hakk'ın sözüdür. Bu söze darlık yoktur. Ey aziz! Otuz iki ve yirmi sekizi say. [Bunlar] Hakk'ın yüzünün hatları gibidir.)

Kur'an'da ve *Tevrat*'ta belirtildiğine göre Allah evreni altı günde yaratmıştır (Kâf, 50/38; Tekvin, 1/31). Hurufiler yaratılışın altı günlük zamanının yirmi sekiz ve otuz iki ilahi harfe işaret ettiğini düşünür. Esterâbâdî'ye göre altı günde yüz kırk dört saat vardır. Yüz kırk dört ise dört kez yirmi sekiz ve bir kez otuz ikiye eşittir. Yirmi sekiz ve otuz iki ilahi harfin yaratılıştaki oynadığı önemli rolü annmaları üzere müminlere haftanın altı günü on yedi rekât, cuma günü ise on beş rekât farz namaz

emredilmiştir. Böylece on yedi ve on beşin toplamı otuz iki edecek, kalan beş günde kılınan on yedişer rekât namazlar ise dört kez yirmi sekize eşit olacaktır:

Altı gün ve altı gece ki dört kez yirmi sekiz sâat ve bir kez otuz iki sâatden ibâretdir bu altı şebânruzda yüz Ka'be'ye eyleyip be-hük-m-i taglîb-i kelime on yedi rekât salât kılmak gerek ve şeb u rüz-ı cumada ki yirmi dört sâat-i dîgerdir on beş rekât namâz kılmak gerek ki tâ otuz iki rekât tamâm ola (Usluer, 2012, s. 38).

Âlemin altı günde yaratılmasıyla ilgili bir diğ er yorum şöyledir: “Kün (كن)!” emri kâf (ك) ve nun (ن) olmak üzere iki harften müteşekkildir. Bu harflerin okunuşlarında (eczasında) altı harf (ك ا ف ن و ن) açığ a çıkar. Allah'ın altı gün ile kastettiğ i bu altı harften ibarettir. Hurufilikteki “Bir harf, bütün harflerin manasını içerisinde barındırır.” kuralına göre “Kün (كن)!” emrinde yer alan harflerin okunuşları dolayısıyla açığ a çıkan altı harfin her biri Arap alfabesinin yirmi sekiz harfini içerisinde barındırır. Altı ile yirmi sekiz çarpılınca yüz altmış sekiz sayısına ulaşılır. Yüz altmış sekiz, yedi kez yirmi dörde karşılık gelir. Bu ise bir haftada yer alan saatlerin sayısıdır. Böylece *Câvidânnâme*'de âlemin niçin “Kün (كن)” emriyle yaratıldığına, yaratılışın altı gününün ne manaya geldiğ ine ve bir haftanın niçin yedi günden oluştuğ una işaret edilir: “Altı kez yirmi sekiz sâat bu kâf ve nûnun altı kelimesinden zâhir ola.” (Usluer, 2012, s. 288).

İnsanın vücudu zamandır. Bundan dolayı onun yüzünde yer alan yirmi sekiz ilahi harf, yirmi sekiz saate işaret eder. Bir haftada yedi gün ve gece vardır. Yedi gün ve gece yedi kez yirmi dört saatten yani yüz altmış sekiz saatten ibarettir. Yüz altmış sekiz saat ise altı kez yirmi sekiz saat eder. Her vücudun sağ, sol, ön, arka, üst ve alt olmak üzere altı yönü vardır. Altı kez yirmi sekiz, altı yönde yer alan ilahi harflere işaret etmektedir. Bu şekilde Fazlullah Esterâbâdî tarafından insan vücudu ile hafta arasında bir paralellik kurulur:

Bir hafta ki ibâretdir yedi şebânruzdan ki altı kez yirmi sekiz sâat ola ki her vücûd ki vardır altı ciheti vardır ve o mevcûdun her ciheti kendinin tarafından yüzü yirmi sekiz kelimeye misâl yirmi sekiz sâat içinde mahlûkdur ki ol mevcûdun vücûdu zamandır. (Usluer, 2012, s. 38)

Bir kamerî ay yirmi sekiz gündür. Erkeğ in yüzünde ise yedi adet ümmî (bir saç, iki kaş, dört kirpik) ve yedi adet ebî (iki burun içi kılı, iki sakal, iki bıyık, bir anfeke) hat mevcuttur. Bunların toplamı on dört eder. On dört adet ümmî ve ebî hat görünür vaziyettedir. Görünmeyen ise söz konusu hatların mahalleridir. On dört hattın, on dört mahal ile toplamı Arap alfabesindeki harflerin sayısına eşittir. Bu sayı, insan yüzündeki yirmi sekiz ilahi harfe işaret eder. Yüzdeki yirmi sekiz harf ise bir kamerî aydaki gün sayısı kadardır. Bir ayın on dört gecesinde ay tıpkı hat mahalleri gibi gizli iken on dört gecesinde ise tıpkı hatlar gibi görünür vaziyettedir. Demek ki bir kamerî ay ile insan yüzü arasında münasebet mevcuttur:

Bu on iki burûc, menâzil-i kamer hasebiyle ki وَالْقَمَرَ قَدْرَتَاهُ مَنَازِلَ munkasımdır iki kez on dört menzile ki yirmi sekiz menzil ola şöyle ki hatt-ı kitâbet-i vech-i Âdem gibi ki kitâbet-i vech-i Âdem aleyhi's-selâm hem on dördür. Meselâ dört müje ve iki hâcib ve bir şa'r-ı fark ki yedi hat olur ve iki enf ve iki âriz ve iki şârib ve bir sebletdir ki hatt-ı vech-i Âdem, hatt-ı istivâsî üzerine on dört olur on dört hatt üzerine ki ol hutût-ı inşandır pes ol cihetledir ki hemîşe kamerin on dört menzili zîr-i zemînde mahfidir ve on dört zâhirdir ve ol cihet ile Âdemin hilkatı dahî böyle vâkidir. (Usluer, 2012, s. 53)

Esterâbâdî'ye göre gece ve gündüzün limanı insanın gözüdür. Okuyucu ilk olarak bu düşüncenin temelini gece ve gündüz ile göz arasındaki renk ilgisinde arayabilir ancak *Câvidânnâme*'de müellifin gözde yer alan ilahi hatlar ile bir günün yirmi dört saati arasında ilgi kurması dikkat çeker. Bu esere göre her bir gözde iki beyaz ve bir siyah hat vardır. İki gözdeki hatların toplamı ise altı eder. Her bir hat anasır-ı erbaaya göre dört unsurdan müteşekkil olduğ u için altı ile dört çarpılır ve yirmi dört harfe ulaşılır. Bu yirmi dört ilahi harf, bir günü oluşturan yirmi dört saate denk gelir:

Deryâbende-i şeb u rûz çeşm-i inşândır ve her çeşmin iki beyâzı ve bir siyâhı vardır ki ikisinin altı hattı ola ki yirmi dört satır-ı hüdâîdir. Meselâ bu altı hat dört anâsırdan mürekkebdır altı kez dört yirmi dört olur. (Usluer, 2012, s. 139)

İnsanın gözleri ile bir günün yirmi dört saati arasında kurulan bağ, başta yer alan delikler ile bir haftada yer alan gün sayısı arasında da kurulur. İnsanın başında iki göz, iki kulak, iki burun deliği ve ağız olmak üzere yedi delik mevcuttur. Yedi delik, yedi ilahi hat olarak kabul edilir. Bunun gibi bir haftada da yedi gün bulunur. Bu durumda haftanın yedi gününün yüzdeki hatlara göre yaratıldığı anlaşılır: “Hafta iki gûş ve iki çeşm ve iki bînî ve bir dehen misâlinedir” (Usluer, 2012, s. 139).

Fazlullah Esterâbâdî’ye göre on iki felek vardır ve her bir felek otuz derecedir. Feleklerin toplam derecesi Hz. Âdem’in/insanın vücudunda bulunan kemik sayısı kadardır yani üç yüz altmıştır. Bu sayı altı kez yirmi sekiz ve altı kez otuz ikinin toplamıdır. Her dakikada yirmi sekiz ve otuz ikinin toplamı olan altmış saniye vardır. Her saniyede altmış salise ve her salisede altmış rabia vardır. Böylece dakika, saniye ve salise gibi zaman birimleri de Arap alfabesinin yirmi sekiz ve Fars alfabesinin otuz iki harfine bağlanır: “Üç yüz altmış derece altı kez yirmi sekiz ve otuz iki dakika ola ve her dakika altmış sâniye ve her sâniye altmış sâlise ve her sâlise altmış râbia alâ hâzâ” (Usluer, 2012, s. 53).

Görüldüğü üzere Hurufiliğe göre salise, saniye, dakika, saat, gün, hafta, ay ve yıl gibi zaman birimleri ile ilahi harfler arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. Zamandan hareket ederek ilahi harfleri müşahede etmek mümkündür. Allah her şey gibi zamanı da ilahi harflerle yaratmıştır. Yirmi sekiz ve otuz iki ilahi harfin bizzat kendisi olan Allah, bu harflerin tamamını insana öğretmiş, böylece onu kendi suretinde yaratmıştır. Bu sebeple kâinatta var olan ne varsa Hz. Âdem’in/insanın bir parçasıdır. Zaman da böyledir. Bir harf, diğer harflerin manasını barındırdığı için âlemde vahdet vardır. Böylece zaman, insan ve Allah arasındaki ayırım ortadan kalkmaktadır. Gelip geçtiği sanılan zamanın aslı ilahi harfler olduğu için ve ilahi harflerin de ezelî ve ebedî olması dolayısıyla hakikatte zaman sonsuzdur.

3. HURUFİLİĞİN ZAMAN ANLAYIŞININ KLASİK TÜRK ŞİİRİNE YANSIMALARI

Hurufiliğin kurucusu Fazlullah Esterâbâdî 1394 yılında Nahçıvan sınırları içerisinde kalan Alıncak (Elince) Kalesi’nde Timurlular tarafından idam edilmiştir. Takipçileri, Esterâbâdî’nin vasiyeti gereği Hurufiliği yaymak amacıyla Timurluların sınırları dışına göç etmişlerdir. Bunlardan bir kısmı Anadolu’ya gitmeyi seçmiştir (Ballı, 2010, s. 156). Zamanla Anadolu’da Türkçe Hurufilik eserleri verilmeye başlanmıştır. Bu eserlerden bazıları mesnevi, kaside, tuyuğ ve gazel gibi klasik Türk şiiri şekillerinde olup divanlarda yer almıştır. Bazı eserler ise müstakil mesnevilerden oluşmaktadır. Şiirlerinde Hurufiliğe yer veren ve bu düşüncenin propagandasını yapan şairlerden bazıları İmâdeddin Nesîmî, Refî’î, Muhîtî, Misâlî ve Arşî’dir. Bu şairlerin mesnevileri ve divanlarında yer alan pek çok beyit, *Câvidânnâme*’de söz konusu edilen Hurufilik tevillerini terennüm etmektedir. Zaman konusunda da bu şairlerin Fazlullah Esterâbâdî’yi izledikleri görülmektedir.

Hurufilikteki *isim ile müsemma (isimlenen) birdir* (Usluer, 2012, s. 59) kuralına göre Allah bizzat otuz iki harf olup kâinatı da bu harflerle yaratmıştır. *Bir harfte diğer tüm harflerin manası gizlidir* (Usluer, 2012, s. 129) kuralına göre var olan her şeyde otuz iki harfin tamamı bulunur. Zaman, yaratılan unsurlardan biridir. Demek ki zaman da otuz iki harftir. Bu düşünce Muhîtî tarafından gün, hafta, ay, yıl ve özel günler bağlamında şöyle dile getirilir:

Sî vü dūdūr rûz u hefte mâh u sâl

Sî vü dūdūr ‘ıyd u nevrız u berât (Şahin, 2022, s. 205 / Muhîtî, G. 18/14)

(Gün ve hafta, ay ve yıl otuz ikidir. Bayram, nevrız ve Berat gecesi otuz ikidir.)

Hem sâl u mâh u rûzdur

Hem ‘ıyd u hem nevrûzdur

Hem tâli’-i firûzdur

Hem kevkeb-i rahşân durur (Şahin, 2022, s. 441 / Muhîti, Mur. 2/8)

([Otuz iki] yıl, ay ve gündür. Hem bayramdır hem nevruzdur. Hem uğurlu gündür hem de parlak yıldızdır.)

Şair gün, hafta, ay ve yıl gibi zaman birimlerinin otuz iki harf olduğunu ifade eder. Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı, nevruz, Berat gecesi gibi özel günler de otuz iki harften başkası değildir. Böylece zaman, otuz iki harfin müşahede edileceği bir unsur olarak ortaya konur.

Refi‘î’ye göre yıl, ay, hafta, gün ve saat ilahi isimlerin yani yirmi sekiz ile otuz iki harfin şerhidir. Bahsi geçen zaman dilimleri hâl ehli kimseler için ilahi isimlerin müşahede edileceği bir araçtır. O hâlde bu zaman dilimlerinin hakikati ilahi harflerdir:

Hafta vü eyyâm u sâ‘at mâh u sâl

Şerh ider esmâyı anlar ehl-i hâl (Usluer, 2019a, s. 42 / Refi‘î, *Beşâretnâme* 62)

(Hafta, günler, saat, ay ve yıl ilahi isimleri şerh eder [ve] hâl ehli [bu hakikati] anlar.)

Bir ayın yirmi sekiz günden oluşması Arap alfabesindeki yirmi sekiz harfi bildirmek içindir. Başka bir deyişle bir ayda yer alan günler Arap alfabesindeki harf sayısına göre belirlenmiştir:

Buldı yigirmi sekiz menzil kamer

Tâ hurûfî bildüre iy bî-haber (Usluer, 2019a, s. 42 / Refi‘î, *Beşâretnâme* 61)

(Ey [hakikatten] habersiz [olan]! Ay, harfleri bildirmek üzere yirmi sekiz menzil buldu.)

Allah’ın bizzat otuz iki harf olması ve zamanın da harflerden yaratılması dolayısıyla zaman ile Allah arasında paralellik bulunur. Bundan sebeple Refi‘î gece ve gündüzü Allah’ın sırlarından kabul eder. Bu zaman dilimleri Allah’ın yüzünü yani ilahi harfleri yansıtır:

Gice vü gündüz anun esrârdur

Her ne kim görsen anun dîdârdur (Usluer, 2019a, s. 173 / Refi‘î, *Beşâretnâme* 1423)

(Gece ve gündüz onun [Allah’ın] sırlarıdır. Her ne görürsen onun yüzüdür.)

Muhîti de *Kısmetnâme* adlı mesnevisinde zaman birimlerinin ilahi sırlar barındırdığına dikkat çeker:

Sâ‘at u eyyâm-ı hefte mâh u sâl

Kısmetinde her birinün bî-cidâl

Gizlidür bin dürlü esrâr iy hümâm

Fazl-ı hakdan fehm idersen ve’s-selâm (Usluer, 2016, s. 318 / Muhîti, *Kısmetnâme* 3251-3252)

(Ey gayretli kimse! Eğer anlarsan saat, haftanın günleri, ay ve yılın her birinin kısmetinde Hakk’ın lütfuyla/Fazlullah Esterâbâdî tarafından çekişmesiz [kendi aralarında mücadele etmelerine gerek kalmayacak şekilde] bin türlü sır gizlidir. İşte o kadar.)

Kur’an’a göre Allah âlemi “Kün/Ol!” emriyle (Bakara, 2/117) altı günlük bir sürede yaratmıştır: “Gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık. Bize bir yorgunluk da dokunmadı.” (Kâf, 50/38). Bu süre *Tevrat*’ta da altı gün olarak ifade edilir (Tekvin, 1/1-31). *Câvidânnâme*’de yer alan bir tevile göre “Kün (كن)!” emri iki harften meydana gelmektedir ve bu harflerin okunuşlarında altı harf (ك ا ف ن و ن) açığa çıkar. Yaratılışın altı günü aslında bu harflere işaret etmektedir (Usluer, 2012, s. 297). Arşî, söz konusu tevili bir beyitte şöyle ifade eder:

Kâf u nûn altı idi altı güne oldı delil

Bu sözi fehm idenün cismine cân tâze yeter (Kahraman, 1989, s. 177 / Arşî, G. 101/4)

(Kâf ve nun altıdır, altı güne delil olur. Bu sözü anlayanın bedenine taze can gelir.)

Misâli'ye göre de “Kün (كن)!” ifadesini oluşturan kef (ك) ve nun (ن) harflerinin okunuşunda üçer harf (ك ا ف ن و ن) ortaya çıkar. Bu harflerin her biri bir güne denk gelir. Kâinatın altı günde yaratılmasının manası “Kün (كن)!” ifadesinin eczasında yer alan harflere işaret etmektedir. Böylece şair, harfler ile zaman arasındaki ilişkiye dikkat çeker:

Altı günde halk olupdur dir cihân
Ya'nî kâf u nûn üçer harfdür 'ayân

Altı harfün her birin bir gün didi
Mustafâ sultân-ı mülk-i sermedî (Usluer, 2019a, s. 268 / Misâli, *Feyznâme* 425-426)

([Hz. Muhammed] kâinatın altı günde yaratıldığını söyler. Yani kef ve nun apaçık bir şekilde üçer harftir. Ebedîlik ülkesinin sultanı Hz. Muhammed Mustafa [kef ve nun harflerinin okunuşuyla açığa çıkan] altı harfin her birine bir gün demiştir.)

Muhîti, “Kün (كن)!” emrindeki nun (ن) harfini Hz. Âdem, kâf (ك) harfini ise Hz. Havva olarak düşünür. Bahsi geçen emirle on sekiz bin âlemin altı günde yaratılması hem insanın hem kâinatın hem de zamanın harfler vasıtasıyla var edildiğini gösterir:

Altı günde on sekiz bin âlemün var olması
Nûn-ı Âdemle beyân-ı Kâf-ı Havvâ bilmişüz (Şahin, 2022, s. 271 / Muhîti, G. 74/4)

(Altı günde on sekiz bin âlemin var olmasını Hz. Âdem'in 'nun [ن]'u ile Hz. Havva'nın 'kef [ك]'inin açıklaması olarak kabul ettik.)

Bir hafta yüz altmış sekiz saatten meydana gelir. Yüz altmış sekiz saat ise altı kez yirmi sekiz saate eşittir ($24 \times 7 = 168 = 6 \times 28$). Bu hespla Arap alfabesinin yirmi sekiz sayısı ortaya çıkarılır (Usluer, 2012, s. 38). Yirmi sekizin altı ile çarpılmasındaki amaç ise varlığın sağ, sol, ön, arka, üst ve alt olmak üzere altı yönünün bulunmasıdır:

Sâ'ati yedi günün altı kez yigirmi sekiz
Oldı ihsâda işit 'ârif olan râze yeter (Kahraman, 1989, s. 177 / Arşî, G. 101/3)

(Yedi günün saati altı kez yirmi sekiz olarak hesaplanır. İşit! Arif olan sırra erişir.)

Hurufiliğe göre her şey ilahi harflerden yaratılmıştır ancak yalnızca insana otuz iki harfin tamamı verilmiştir (Usluer, 2012, s. 38). Bunun delili Bakara suresinin 31. ayetidir: “Allah Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklere göstererek, ‘Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin’ dedi. (Bakara 2/31). Bu nedenle insan küçük bir âlemdir. Kâinata var olan her şey manada insanın bir parçasıdır. Zaman olgusu da bu çerçevenin dışında değildir. Gökte ve yerde olanların hepsi Hz. Âdem'de/insanda bulunur, ay ve yıl gibi zamana dair her şey yine Hz. Âdem'de/insanda mevcuttur:

Her ne yirde gökde var Âdemde var
Her ki yılda ayda var Âdemde var
Ne ki elde yüzde var kademde var
Bu sözi fehm itmeyen âdem davar (Ayan, 2020, s. 811 / Nesîmî, Tuyug 57)

(Yerde ve gökte ne varsa Âdemde/insanda vardır. Yılda ve ayda ne varsa Âdem'de/insanda vardır. Elde ve yüzde ne varsa ayakta vardır. Bu sözü anlamayan insan davardır.)

Yedi sayısının Hurufilikte önemli bir yeri vardır (Schimmel, 2000, s. 161). Saç, kaş ve kirpikten oluşan ümmî hatların sayısı yedidir. Yedi unsur anasır-ı erbaaya göre dört ile çarpılınca Arap alfabesindeki harflerin sayısına ulaşılır. İstiva hattı hesaba katılınca Fars alfabesindeki harflerin sayısı

elde edilir. Yerin ve göğün yedişer kattan meydana gelmesi, bir haftanın yedi gün olması ümmî hatlara işaret eder. Nihayetinde her şey ümmî hatların işaret ettiği yirmi sekiz ve otuz iki harften yaratılmıştır:

Kirpügün kaşunla zülfündür yidi

Yir yidi vü gök yidi sende yidi

Ne sebebden haftanın adı yidi

Munda hikmet var durur Mushaf yidi (Ayan, 2020, s. 858 / Nesîmî, Tuyug 311)

(Kirpiğin, kaşın ve saçın yedidir. Yer yedidir, gök yedidir [ve] yedi sendedir. Haftanın adı niçin yedidir [hafta niçin yedi gündür]? Mushaf yedidir [yedi karnı vardır / yedi şekilde okunur]. Bunda hikmet vardır.)

Muhîfî haftanın yedi gününün insanın yüzündeki yedi adet ümmî hatta denk geldiğini belirtir:

Yeddi gün ya'nî yedi hatt oldu bil

Bîst ü heşt ü sî vü düyi fehm kıl (Usluer, 2016, s. 429 / Muhîfî, *Kısmetnâme* 4464)

(Yedi günün yedi hat olduğunu bil. Yirmi sekiz ve otuz ikiyi anla.)

Kadınların yüzünde yalnızca ümmî hatlar bulunurken erkeklerde hem ümmî hem de ebî hatlar bulunur. Böylece erkeklerin yüzünde on dört hat yer alır. Söz konusu hatlar on dört mahalde bulunur. Mahaller gizli iken hatlar görünür vaziyettedir. On dört hattın on dört mahalle toplamı Arap alfabesindeki harflerin sayısına denk gelir. Bu sayı ayrıca bir ayı oluşturan gün sayısına da denktir. Gökteki ay, bir aylık süre içerisinde on dört gün görülebilirken on dört gün boyunca gizlidir. Onun on dört gün boyunca görünür olması insanın yüzünde apaçık olan on dört hatta delalet etmek içindir. On dört gün boyunca gizli olması ise söz konusu hatların on dört mahalline işaret etmektedir. Bu düşünce *Misâli Divanı*'nda istifham yoluyla şu şekilde dile getirilir:

Âşikâren seyr ider on dördü on dördü hafî

Mâh-ı şeb yâ Rab bu seyrândan temennâsı nedür (Güneş, 2011, s. 240 / Misâli, G. 101/12)

(Ya Rab! Gecenin ayı on dört [gün] apaçık [ve] on dört [gün] gizli [bir şekilde] dolaşır. [Onun] bu dolaşmayla arzusu nedir?)

Hurufilerin inanışına göre insanda üç yüz altmış kemik vardır (Usluer, 2012, s. 53). Bu sayı Arap ve Fars alfabesindeki harflerin toplamının altı ile çarpılması sonucunda elde edilir. Altmışın altı ile çarpılması, varlığın altı yönünün bulunması dolayısıyladır. Bunun gibi bir yılda da toplam üç yüz altmış gün bulunur çünkü zaman insanın bir parçasıdır. Böylece bir yıllık sürenin hem ilahi harflere hem de insana göre yaratıldığı kanıtlanmaya çalışılır:

On iki ayda üç yüz altmış oldu kısmet-i eflâk

Olur hem üç yüz altmış üstühân fi'l-cümle-i a'zâ (Kahraman, 1989, s. 73 / Arşî, G. 2/16)

(Feleklerin kısmeti on iki ayda üç yüz altmış [derece/gün] oldu. [İnsan] azalarının kemik sayıları da üç yüz altmıştır.)

Misâli gökteki on iki burcun otuzar derece olduğunu ve böylece üç yüz altmış derecenin meydana geldiğini bildirir. Her bir derece, bir günlük zamana işaret eder. O hâlde bir yıl üç yüz altmış gündür yani yirmi sekiz ile otuz ikinin toplamının altı yöne göre altıyla çarpılmasına denktir:

Bu burûcun her biri ottuz derec

Aç gözün sem' it degüldür câ-yı lec

Bir derecdür kevnde seyrâmî günün

Anlar isen yeg ola günden günün

Pes bu takdîr üzre fehm it yûri var

Üç yüz altmışdur derec ez-Kirdgâr (Usluer, 2019a, s. 259 / Misâlî, *Feyznâme* 323-325)

(Bu burçların her biri otuz derecedir. Gözünü aç, işit, [burası] çekişme yeri değildir. Yaratılıştta günün seyri bir derecedir. Eğer anlarsan [hakikatle geçen] günün [cahillikle geçen] günden daha üstün olur. Allah tarafından derecelerin toplamı üç yüz altmıştır. Artık yürü git, bu takdir üzere [hakikati] anla.)

Refî'î de gökteki derecelerin üç yüz altmış olduğunu söyler ancak her bir derecenin yirmi sekiz ile otuz ikinin toplamı kadar yani altmış dakika olduğunu ifade eder. Bir dakika altmış saniyedir, bir saniye altmış salisedir:

Üç yüz altmışdur derec gökde i yâr
Her biri altmış dakîka âşikâr

Her dakîka oldı altmış sâniye
Sâniye vü sâlise tâ 'âşire (Usluer, 2019a, s. 73 / Refî'î, *Beşâretnâme* 383-384)

(Ey yâr! Gökte dereceler üç yüz altmıştır. Her dakika altmış saniyedir, [her saniye altmış] salisedir, [her salise altmış] âşiredir.)

Hem insan hem de zaman harflerle yaratılmıştır ancak harflerin tümü yalnız insana verilmiştir. Zaman ise yalnızca bazı harfleri içerisinde barındırmaktadır. Buradan hareketle Hurufiler zamanı insanın bir parçası olarak değerlendirir. Bununla beraber bir harfin diğer tüm harflere ait manayı içerisinde taşıdığına dair vahdet düşüncesi de Hurufilikte yer almaktadır. Bu durumda insan ve zamanın otuz iki ilahi harfin manasına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu eşitlik Nesîmî'nin bir beyitte kendisini bizzat zaman olarak ifade etmesinin nedenidir:

Men cümle cihân u kâ'inâtem
Men dehr ü zemân zemân menem men (Ayan, 2020, s. 564 / Nesîmî, G. 308/8)

(Ben bütün cihan ve kâinatım. Ben devir ve zamanım. Zaman benim, ben.)

Kendisinin bizzat zaman olduğunu ifade eden Nesîmî bir başka beytinde zamana sığmadığını söyleyerek insanın zamandan daha üstün olduğunu dile getirmiş, zamanı insanın bir parçası olarak kabul eden Hurufilik düşüncesini benimsediğini göstermiştir:

Cân ile hem cihân menem dehr ile hem zemân menem
Gör ki bu latîfeyi ki men dehr ü zemâna sıgamazam (Ayan, 2020, s. 517 / Nesîmî, G. 270/9)

(Can ve cihan benim, devir ve zaman benim. Bu nükteyi gör: Ben devre ve zamana sığmam.)

Misâlî zamanın insana yani insanın hakikatini oluşturan ilahi harflere ayna olduğunu söyler:

Çün Misâlî 'aynunu aç kim sana âyînedür
Tokuz eflâk üç yüz altmış rûzla on iki şehîr (Güneş, 2011, s. 308 / Misâlî, G. 186/7)

([Ey] Misâlî! Gözünü aç çünkü dokuz felek, üç yüz altmış gün ve on iki ay sana aynadır.)

Bu düşünce *Feyznâme*'de de zamanı oluşturan güneş ve aydan hareketle aynen tekrarlanır:

Ay u gün tokuz felek hem yiddi yir
Zâtınun mir'atidür bu sırta ir (Usluer, 2019a, s. 233 / Misâlî, *Feyznâme* 8)

(Ay, güneş, dokuz felek ve yedi yer zatının aynasıdır. Bu sırta er.)

Bir başka beyitte ise Misâlî, zamanı meydana getiren burçlar ile güneş ve ayın kendisinde mevcut olduğunu dile getirir:

Aç gözün kim çehre-i Fazl-ı ilâhî bendedür
On iki burc u semânun mihr u mâhî bendedür (Güneş, 2011, s. 313 / Misâlî, G. 192/1)

(Gözünü aç çünkü Fazlullah Esterâbâdî'nin yüzü bendedir. On iki burç ile semanın güneşi ve ayı bendedir.)

Şair *Feyznâme* adlı mesnevisinde zamanın unsurlarından burçlar, ay ve güneş ile insanın varlığı arasında paralellik kurar:

Ay u gün yıldız menâzil-i âsumân

Ma'rifet göziyle bak sensin hemân (Usluer, 2019a, s. 261 / Misâlî, *Feyznâme* 339)

(Marifet gözüyle bak; ay, güneş ve göğün menzilleri ancak sensin.)

İnsan ile zaman arasındaki ilişki, Nesîmî'nin Hz. Muhammed için yazdığı bir gazelde de ortaya çıkmaktadır. Şair, Hz. Muhammed'e "Sâ'atum" diye hitap ederek bu münasebeti ifade etmektedir:

Hayâtum râhatum mihrüm necâtum varlığum zâtum

Tabîbüm şerbetüm Hızrum vücûdum sâ'atum cânım (Ayan, 2020, s. 486 / Nesîmî, G. 245/7)

(Hayatım, rahatım, sevgim, kurtuluşum, varlığım, zatım, tabibim, şerbetim, Hızır'ım, vücudum, saatim, canım...)

Aynı husus şairin Fazlullah Esterâbâdî için yazdığı bir gazelde de görülmektedir. Nesîmî Fazlullah Esterâbâdî'ye çeşitli zaman birimleriyle hitap ederek ona olan sevgisini dile getirmektedir:

Rûzum şebüm ü ay u yılum hafta vü günüm

Nev-rûzum u 'ıydüm dilegüm Kadr ü Berâtum (Ayan, 2020, s. 487 / Nesîmî, G. 246/3)

(Gündüzüm, gecem, ayım ve yılım, hafta ve günüm, nevrüzüm ve bayramım, dileğim, Kadir ve Berat gecelerim...)

Fazlullah Esterâbâdî'ye göre bir günlük sürenin yirmi dört saat olarak yaratılması insanın gözlerindeki ilahi hatlara göredir. Gece gözün siyah/renkli kısmına, gündüz ise gözün siyah/renkli kısmının iki yanındaki beyaz kısımlara denk gelir. Gözün siyah/renkli kısmı bir hat, siyah/renkli kısmın iki yanında bulunan ak kısımlar ise iki hat olarak kabul edilir. İki gözde bulunan hatların toplamı altıdır. Her bir hat anasır-ı erbaaya göre dörtle çarpılırsa yirmi dört sayısına ulaşılır (Usluer, 2012, s. 139). Bu ise bir günü oluşturan yirmi dört saatin karşılığıdır:

Kaşundur vahy ü 'aynun âyetu'llâh

Nehâr u leyl anun ag u karası (Ayan, 2020, s. 714 / Nesîmî, G. 425/2)

(Kaşın vahiydir ve gözün Allah'ın ayetidir. Gündüz ve gece onun [gözünün] ak ve karasıdır.)

Yirmi dört saatin insanın gözlerinde bulunan hatlara göre olduğuna dair düşünceye aşağıdaki beyitle de işaret edilmektedir:

Sâ'at-ı leyl ü nehârün gör beyânı handadur

Bildüm anı Hak bilür sensen yakîn cân u cihân (Ayan, 2020, s. 549 / Nesîmî, G. 296/6)

(Gece ve gündüzün saatinin açıklaması nerededir, gör. Hakk'ın bildiği o şeyi bildim: Canın ve cihannın kesin bilgisi sensin.)

Hurufiliğe göre ilahi harfler ezeli ve ebedidir (Usluer, 2012, s. 66). Bu nedenle harflerle yaratılan varlıklar da aslında sonsuzdur ancak sonsuzluğa kavuşmak için bu harflerin hakikatini idrak etmek gerekir. Bu ise ancak insan olmakla ve Hurufiliği benimsemekle mümkündür:

Gulâm-ı der-geh-i Fazl-ı Hüdâ ol

Bulup 'ömr-i ebed hayy ü bekâ ol (Kahraman, 1989, s. 52 / Arşî, M. 2/23)

(Fazlullah Esterâbâdî'nin dergâhının kölesi olup ebedî ömrü bul, hayat sahibi ve baki ol.)

İnsan dışındaki her şey yok olacaktır ancak Allah'ın tecelli mahalli olan insan sonsuza dek kalacaktır (Ballı, 2010, s. 77):

Mübeddel oldı bu arz u semâ ma'nîde insâna

Yok oldı cümle eşyâ kaldı Âdem mazhar-ı yek-tâ (Kahraman, 1989, s. 73 / Arşî, G. 2/17)

(Bu yeryüzü ve gökyüzü manada insan şekline dönüştü. Her şey yok oldu, Hz. Âdem/insan tek [olan Allah'ın] tecellisi olarak kaldı.)

İlahi harflerin ve yaratılışın sırrına eren insan, kendisinin Hak suretinde olduğunu ve Hakk'ı ortaya çıkarmak için yaratıldığını anlar. Bizzat otuz iki harf olan Allah gibi, otuz iki harfî üzerinde taşıdığını bilir (Usluer, 2012, s. 175). Sonunda vahdete erer, bekâbillah mertebesine ulaşır. Başka bir ifadeyle ilahi harfleri idrak eden insan ölümü aşar, zamanın üstüne çıkar ve ebedî olur:

Sûret-i Rahmânı geydük Hakkı izhâr itmege

Yok fenâmuz mülk-i ma'nâda bekâbi'llâhîyüz (Kahraman, 1989, s. 200 / Arşî, G. 122/3)

(Hakk'ı göstermek için Rahman'ın suretini giydik. Bize ölüm yoktur. Mana ülkesinde Allah'la baki olmuş kimseleriz.)

Nesîmî, Refî'î, Muhîfî, Misâlî ve Arşî'den verilen örnek beyitlerde de görüldüğü üzere Hurufî şairler Fazlullah Esterâbâdî'nin *Câvidânnâme*'de öğrettiği hususları benimsemişlerdir. Onun zamana dair düşünce ve tevillerini kendi şiirlerinde anlatmışlardır. Fazlullah Esterâbâdî'de olduğu gibi söz konusu şairler için de zaman harflerden yaratılmıştır ve zaman birimlerinden hareketle ilahi harfleri müşahede etmek mümkündür. Şairlerin ifade ettiği gibi Allah'ın âlemi "Kün!" emriyle yaratması, Hurufilik açısından varlık ile sözün ve bu sözü oluşturan ilahi harflerin münasebetini gösteren bir kanıttır. Ayrıca bu emir zaman ile harf arasındaki ilişkiyi de gösterir çünkü "Kün!" emrini oluşturan harflerin okunuşunda altı harf ortaya çıkar ve Allah *Kur'an*'da âlemi altı günde yarattığını söyler. Hurufilere göre altı gün, "Kün!" emrini oluşturan harflerin okunuşunda ortaya çıkan altı harfe işaret eder. Bu tevil klasik Türk şairleri tarafından dile getirilir. Zamanın insanın bir parçası olduğuna dair düşünce de çeşitli beyitlerde ifade edilmiştir. Yine de insan zamana üstündür çünkü zamanda yalnızca bazı ilahi harfler mevcut iken insanda bu harflerin tamamı vardır. Bu üstünlüğün Nesîmî tarafından dile getirildiği görülür. Hurufilik kâinatta mevcut olan tüm harflerin otuz iki adet olduğunu söyler. Bu harfler ezeli ve ebedîdir. Tüm varlık bu harflerle yaratılmıştır. Zamanın yaratılması da ilahi harfler vasıtasıyla. Hakikati ezeli ve ebedî olan bir şeyin son bulması düşünülemez. Demek ki zaman sonsuzdur. Onun geçici olması yalnızca görünüştedir. Bundan dolayı zamana maruz kalan insan hakikatte ölümsüzdür, sonsuzdur. Bu düşünce de şiirlerde söz konusu edilmiştir. Sonuç olarak Hurufiliğin zaman anlayışı Hurufî şairler tarafından klasik Türk şiirine dâhil edilmiştir.

Sonuç

Zaman, tarih boyunca insanlığı düşündürmüş bir kavramdır. Filozoflar ve bilim adamları bu kavramı açıklamak için çeşitli teoriler öne sürmüş; dinler ise kendi inanç esaslarına uygun bir şekilde zamanı bir öğreti olarak sunmuşlardır. 14. asırda ortaya çıkan Hurufilik de İslam inancı doğrultusunda zamanı yorumlamıştır. Hurufiliğin kurucusu Fazlullah Esterâbâdî, *Câvidânnâme* adlı eserinde anlattığı teviller doğrultusunda zamanın ilahi harflerden ibaret olduğunu savunmuştur. Buna göre zaman harflerden yaratılmıştır. Salise, saniye, dakika, saat, gün, hafta, ay ve yıl gibi zaman birimleri Arap alfabesinin yirmi sekiz ve Fars alfabesinin otuz iki harfinden izler taşır. Bizzat yirmi sekiz ve otuz iki harf olan Allah insanı kendi suretinde yaratmış ve ona ilahi harflerin tümünü vermiştir. İnsan dışındaki hiçbir varlıkta bu harflerin tümü bulunmaz. Zaman da harflerin bazılarıyla yaratılmıştır. Bu bakımdan zaman, insanın bir parçasıdır. Hurufiliğin vahdet-i vücut anlayışına göre her bir ilahi harf diğer bütün

ilahi harflerin manasını içerir. Böylece zaman, insan ve Allah arasında bir eşitlik söz konusu olur. Yine de Allah ve insan, zamandan üstündür ve zamana sığmaz.

Hurufiliğin zaman anlayışı Hurufî Türk şairleri tarafından şiirlere konu edilmiştir. Böylece bu anlayış klasik Türk edebiyatına dâhil olmuştur. Fazlullah Esterâbâdî'nin zamana dair tevillerinin Nesîmî, Refî'î, Muhîtî, Misâlî ve Arşî'nin eserleri örneğinde; mesnevi, gazel, tuyuğ, kaside ve murabba gibi klasik Türk edebiyatı şekillerinde yazılan şiirlerde yer aldığı görülmektedir.

Her edebî metin belirli bir zamandan bahseder ve bu metinlerin doğru yorumlanabilmesi için eserlerin hangi zamanı anlattıkları belirlenmelidir. Hurufî şairlerin diğer klasik Türk şairleri gibi yorumlanamayacağı açıktır. Hurufî şairlerin bahsettiği zamanı anlayabilmek ve onların şiirlerini doğru değerlendirebilmek için Hurufilik öğretisinin ve Hurufiliğin zaman anlayışının bilinmesi bir zorunluluktur. Bu çalışmada Nesîmî, Refî'î, Muhîtî, Misâlî ve Arşî'nin doğrudan *Câvidânnâme* izinde yazdığı bazı beyitler örnek olarak gösterilmiş ve söz konusu şairlerin Hurufiliğe ait zaman anlayışını benimsedikleri gösterilmiştir. Hurufilik, bu şairlere eklenmiş herhangi bir özellik olmayıp şairin tüm yaşama bakışını etkileyen ve onun dünya görüşünü belirleyen bir yaklaşımdır. Dolayısıyla Hurufî olduğundan şüphe duyulmayan şairlerin tüm eserlerinde bu zaman anlayışıyla hareket ettiğini varsaymak için bir engel bulunmamaktadır. Aksi yönde bir kanıt olmadığı sürece bu şairlerin şiirleri Hurufiliğin zaman anlayışı doğrultusunda değerlendirilmelidir. Modern ya da geleneksel zaman anlayışıyla Hurufî şairleri yorumlamak şüphesiz şerhte ve tahlilde hatalara yol açacaktır.

Kaynakça

- Aksu, H. (1995). Fazlullah-ı Hurûfî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 12, ss. 277-279). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aksu, H. (1998). Hurufilik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 18, ss. 408-412). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aksüt, F. (2020). Zaman metaforu ve zamanın ilgası üzerine bir inceleme: Gülten İmamoğlu resimleri. *İdil*, 9 (72), 1191-1201. <http://dx.doi.org/10.7816/idil-09-72-01>
- Alparslan, A. (1967). *Câvidân-nâme'nin Nesîmî'ye tesiri*. [Yayımlanmamış doçentlik tezi]. İstanbul.
- Aslan, M. (2023). *Nesîmî'nin Türkçe Divanı'nın tahlili*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Ayan, H. (2020). *Nesîmî, hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve Türkçe divanının tenkitli metni*. (3. Baskı). TDK Yayınları.
- Ballı, H. H. (2010). *Fazlullah Hurûfî ve hurûfîlik*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Bilgin, A. (2007). Nesîmî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 33, ss. 3-5). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Chuang Tzu. (2012). *Chuang Tzu'nun kitabı*. (1. Baskı). (L. Özşar, Çev.) Biblos Yayınları.
- Çamuroğlu, R. (1992). *Sabah rüzgârı, enel-hakk demişti Nesîmî*. (1. Baskı). Metis Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2016). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Aydın Kitabevi Yayınları.
- Fazlullah Esterâbâdî. (2012). *Câvidân-nâme, dürr-i yetim isimli tercümesi*. (1. Baskı). (D.Murazâ Çev.)(F. Usluer Haz.).Kabalıcı Yayıncılık.
- Fidan, O. (2018). Dasein'ı hitama götüren kavram: zaman. *Düşünbil*, (68), 29-31.

- Gölpınarlı, A. (1989). *Hurûfilik metinleri kataloğu*. (1. Baskı). TTK Yayınları.
- Güneş, D. (2011). *Misâli divanı (inceleme-metin)*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dumlupınar Üniversitesi.
- Güngör, S. (2024). *İslam düşüncesinde zaman kavramı: İbn Arabi ve Muhammed İkbâl mukayesesi*. [Yüksek lisans tezi]. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.
- Güngören, Ö. C. (Çev.). (2001) *Bhagavad-gita tanrının şarkısı*. (1. Baskı). Yol Yayınları.
- Haksever, A. C. (2020). Tasavvufta ilm-i hurûf ve 14. asırda hurûfilik. M. Demirkol, B. B. Punar ve K. Akbal, (Ed.) *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri II* (s.9-24) içinde. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları.
- Kahraman, B. (1989). *Arşi Divanı'nın tenkidli metni I-II*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Karaköse, Ö. F. (2021). Platon, Aristoteles ve Augustinus'ta zaman kavramı. *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 8(1), 75-104. <http://dx.doi.org/10.33718/tid.866595>
- Karaman, H., Çağrıç, M., Dönmez, İ. K. ve Gümüş, S. (2020). *Kur'an yolu, Türkçe meâl ve tefsir*. (8. Baskı). C. I-V. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kitabı Mukaddes*. (1981). Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları.
- Needham, J. (2000). *Zaman ve doğulu insan & beşeri hukuk ve tabiat kanunları*. (1. Baskı). (N. Özberk Çev.). İz Yayıncılık.
- Oktav, C., Taslaman, O. C. (2017). Felsefe tarihinde zaman düşünceleri. *Kader*, 15 (3), 718-742. <http://dx.doi.org/10.18317/kaderdergi.357130>
- Saraçoğlu, E. (2018). Zamana felsefî gözle bakabilmek. *Düşünbil*, (68), 12-14.
- Schimmel, A. (2000). *Sayıların gizemi*. (1. Baskı). (M. Küpüşoğlu Çev.). Kabcacı Yayınevi.
- Şahin, G. (2022). *Muhîti divanı (inceleme-metin)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Balıkesir Üniversitesi.
- Tökel, D. A. (2015). Rüya ile gelen kitaplar. *Türk Dili*, (768), 88-95.
- Tunç, A. (2018). Döngüsel ve lineer zaman algısı üzerine. *Düşünbil*, (68), 6-8.
- Usluer, F. (2009). *Hurufilik*. (1. Baskı). Kabcacı Yayınevi.
- Usluer, F. (2010). Hurûfilikte on iki imam. *Turkish Studies International Periodical Fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5 (1), 1361-1389. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1160>
- Usluer, F. (2011). Hurufilikte rüya tabirleri. *Milli Folklor*. 23 (90), 134-145.
- Usluer, F. (2014). *Hurûfî şiirler I, Âmilöğlü, arşnâme tercümesi*. (1. Baskı). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Usluer, F. (2016). *Hurûfî şiirler II, Muhîti Dede, kısmetnâme*. (1. Baskı). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Usluer, F. (2017). *Seyyid Nesîmî, hakikatlere giriş (mukaddimetü'l-hakâyık)*. (1. Baskı). Revak Yayınları.
- Usluer, F. (2019a). *Hurûfî şiirler III, beşâretnâme, gencnâme, şehriyârname, feyznâme*. (1. Baskı). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Usluer, F. (2019b). *İran düşünce tarihinde hurûfîlik*. H. Uygur ve A. Rexhepi (Ed.), *İran Düşünce Tarihi* (1. Baskı, s. 133-154) içinde. İRAM Yayınları.

Ünver, M. (2003). *Hurufilik ve Kuran - Nesîmî örneği*. (1. Baskı). Fecr Yayınevi.

Sorumlu Yazar / Corresponding Author: Dr. Murat ASLAN

Çatışma Beyanı / Conflict Statement: Yazar bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisinin bulunmadığını, herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan etmiştir.

Etik Beyanı / Ethical Statement: Yazar bu makalede “Etik Kurul İzni”ne gerek olmadığını beyan etmiştir.

Destek ve Teşekkür / Support and Thanks: Yazar bu çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmadığını beyan etmiştir.

Yayımlanan makalede araştırma ve yayın etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'nin editör ve yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.